

ԱՐՄԻՆԵ ԵՓՐԻԿՅԱՆ

պատմական գիտ. թեկնածու

ԵՂԱՅՐԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԿԱՐԳԱԴԻՐ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Արեւմտյան Հայաստանում Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության հաստատման ժամանակներից ի վեր կիրառվում էր հայերի թալանի, ազգային, մարդկային եւ կրոնական իրավունքների ոտնահարման եւ մասնակի կոտորածների քաղաքականություն: 1914 թ. սկսված Առաջին համաշխարհային պատերազմը հիանալի առիթ էր Թուրքիայի համար՝ իրագործելու իր արյունառուշտ ծրագիրը:

Պատերազմի առաջին տարիներին արեւմտահայությունը հանդիպում է ոչ միայն պատերազմական գործողություններից բխող դժվարությունների, այլեւ քուրդ ու մահմեդական այլ ցեղերի կողմից ենթարկվում է սպանությունների, գերեվարությունների եւ թալանի: Տարատեսակ բռնություններից փրկվելու համար արեւմտահայերը, թողնելով ամեն ինչ, փախչում էին ռուսական սահման, ապաստան գտնում Երեւանի նահանգում եւ այլ վայրերում: 1914 թ. վերջին եւ 1915 թ. սկզբին Արեւմտյան Հայաստանից, Պարսկաստանից եւ Թուրքիայի սահմանակից շրջաններից Երեւանի եւ Թիֆլիսի նահանգների 10 գավառներ էին գաղթել շուրջ 49,8 հազ. հայ¹:

Իրենց հայրենիքից հարկադրաբար հեռացած արեւմտահայ փախստականների կարիքները բավարարելու համար ստեղծվեցին մեծ թվով բարեգործական կառույցներ՝ Հայկական կենտրոնական կոմիտեն, Հայ նպաստամատույց եւ «Մեղու» ընկերությունները, հայրենակցական միությունները, Երեւանի, Վաղարշապատի, Թիֆլիսի եւ այլ վայրերի եղբայրական օգնության կոմիտեները եւ ուրիշներ: Կովկասյան ռազմաճակատի փախստական գործերի գլխավոր լիազոր գեներալ Թամամյանի հանձնարարությամբ Երեւանում կազմակերպվում է Փոխատու կոմիտե՝ Երեւանի փոխթեմակալ Խորեն եպիսկոպոսի նախագահությամբ, որի անդամները Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի, Նպաստամատույց եւ Բարեգործական ընկերությունների

1 «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երեւան, 1996, էջ 95:

ներկայացուցիչներ էին լինելու: Այդ կոմիտեի տրամադրության տակ է դրվում պետական գանձարանից տրված 275 000 ռուբլի, որը տրվելու էր որպես փոխառվածություն պատերազմից տուժած թուրքահայ հողատերերին, առետրականներին եւ արհեստավորներին²:

Թամանշյանի կարգադրությամբ՝ փախստականների ուտելիքի ծախսերը հոգալու համար շուտափույթ գումար է փոխադրվում Երեւանի նահանգապետին՝ 505 200 ռուբլի, Գանձակի նահանգապետին՝ 40 665 ռուբլի, Թիֆլիսի նահանգապետին՝ 37 383 ռուբլի, Բայազետի՝ 35 628 ռուբլի, Նախիջեւան, Բասեն եւ այլ վայրեր³:

Արդեն 1914 թ. նոյեմբերի 22-ին Գեորգ Ե. Սուրենյանց Կաթողիկոսի՝ թեմական առաջնորդներին ուղղված կոնդակով մի շարք վայրերում բացվում են եղբայրական օգնության հանձնաժողովներ, որոնց գործունեության շրջանակներն ավելի են ընդլայնվում Հայոց մեծ եղեռնից հետո: 1914 թ. դեկտեմբերի 28-ին հիմնվում է Վաղարշապատի Եղբայրական օգնության գլխավոր կարգադիր հանձնաժողովը:

1915 թ. մարտի 21-ի կոնդակով Եղբայրական օգնության գլխավոր կարգադիր հանձնաժողովը, իբրեւ հայ փախստականների խնամատար, ազգային կազմակերպությունների եւ հանձնաժողովների ղեկավար, հայ գաղթական գործի կենտրոնական տեղեկատու մարմնի վերակազմավորվեց, եւ նրա մեջ մտան համագումարին մասնակցող հայկական կոմիտեներից, ընկերություններից եւ հանձնաժողովներից ընտրված ու Վեհափառ Հայրապետի կողմից հաստատված ներկայացուցիչներ: Նրանք էին՝ Տ. Բագրատ եւ Տ. Մաթեոս Եպիսկոպոսները, Տ. Գարեգին եւ Տ. Բաբգեն վարդապետները՝ Ս. Էջմիածնի հանձնաժողովից, Տ. Խորեն Եպիսկոպոսը, Վ. Եղիազարյանը, Գ. Տեր-Խաչատրյանը եւ Ա. Զիլինգարյանը՝ Երեւանի հանձնաժողովից, Հ. Սաղաթելյանը եւ Պ. Կանդուրալյանը՝ Թիֆլիսի Հայոց բարեգործական կոմիտեից, Պ. Գաբրիել Պապյանը՝ Բաքվի Հայոց մարդասիրական ընկերությունից, բժիշկ Ա. Սաթրիկյանը՝ Նոր Նախիջեւանի Հայկական կոմիտեից, Գ. Ամիրյանը՝ Պետրոգրադի եւ Յ. Խաչատրյանը՝ Մոսկվայի հայկական կոմիտեից⁴:

Կոնդակով արտոնություն էր շնորհված նաեւ գաղթական գործին նվիրված ազգային հանձնաժողովների եւ կազմակերպությունների բոլոր անդամներին, եւ լիազորվածներին հանձնարարվել էր Ս. Էջմիածնում եղած ժամանակ մասնակցել գլխավոր հանձնաժողովի նիստերին եւ խորհրդակցություններին:

Հայրապետական կոնդակը հրահանգում էր Հայաստանի բոլոր կողմերում կազմակերպել եղբայրական օգնության գործը, նպաստել թշվառներին, սննդատու կայաններ հիմնել, քաղաքներում եւ կենտրոնական գյուղերում հի-

2 Տե՛ս «Համբավեր», 1917, դեկտեմբերի 4, թ. 49:

3 «Գալաթի ձայն», 1916. մայիսի 1, թ. 30:

4 Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 21, թ. 75, նաեւ ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 4, նաեւ ֆ. 55, ց. 1, գ. 115, թ. 2:

վանդանոցներ եւ բժշկական ընդունարաններ հաստատել, երաշխավորված ապահովության դեպքում ուղեւորել գաղթականներին իրենց ազատագրված հայրենիքը եւ օգնության ձեռք մեկնել նրանց՝ հայրենի մոխրակույտի ու ավերակների վրա կենդանացնելու իրենց քայքայված գյուղական տնտեսությունն ու օջախը⁵։ Նորին Սրբությունը հույս էր տաժում, որ իր հոգեւոր որդիները, ամեն կողմից տեսնելով Վասպուրականի, Մանազկերտի, Բաղեշի, Տարոնի, Ալաշկերտի, Բասենի եւ Հայաստանի այլ կողմերի անմխիթար վիճակը, առատաձեռն օգնություններով կնպաստեն իրենց բազմաչարչար որդիներին ապրելու եւ կստիպեն մի պահ մոռանալու դժոխսային պայմաններում իրենց անցկացրած օրերը։ Կոնդակը գլխավոր հանձնաժողովին՝ իբրեւ հայնապաստ ազգային կազմակերպությունների ղեկավար մարմնի, արտոնում էր բոլոր ինքնուրույն եւ ստորադիր հանձնաժողովների գործունեությունների մասին պարբերաբար տեղեկություններ հավաքել, ստանալ նրանց դրամական մուտքի եւ ծախսերի հաշիվները՝ վավերացրած տեղական վերստուգող մարմինների կողմից, եւ կարեւոր քաղվածքները հետզհետե հրապարակելով՝ տեղեկացնել այդ մասին հայ ազգաբնակչությանը։

Հանձնաժողովի նախագահությունը վարել են Եփրեմ Եպիսկոպոսը՝ 1914 թ. դեկտեմբերի 28-ից մինչեւ 1915 թ. ապրիլի 26-ը, Տ. Բագրատ Եպիսկոպոսը՝ 1915 թ. ապրիլից մինչեւ սեպտեմբերի 17-ը, Տ. Գարեգին վարդապետը՝ 1915 թ. սեպտեմբերի 17-ից մինչեւ 1916 թ. օգոստոսի 1-ը, ապա կոնդակով նախագահությունը անցել է Տ. Գեորգ վարդապետին։ Տարբեր ժամանակ Նորին սրբությունը հանձնաժողովի անդամության է կոչել Մ. Աթոռի միաբաններից՝ Տ. Տիրայր, Տ. Զավեն Եպիսկոպոսներին, Տ. Իսահակ, Տ. Վրթանես եւ Տ. Գյուտ վարդապետներին։

Հանձնաժողովի դրամական միջոցները կուտակվում էին տարբեր տեսակի նվիրատվություններից եւ հանգանակություններից։ 1915 թ. հունվարի 1-ից մինչեւ օգոստոսի 31-ը Կաթողիկոսի անունով ստացվել եւ գաղթականների համար ծախսվել էր 2658869 ռուբլի դրամ⁶։

Կազմակերպվող օգնությունը արեւմտահայ գաղթականներին հայրենիք վերադառնալու հնարավորություն էր տալիս։ Նրանցից առավել խիզախ ու ձեռներեց տղամարդիկ ձեռնվա ամիսներին ռուսական բանակի հետ անցել էին հայրենիք՝ Բայազետի, Ղարաքիլիսայի եւ Ատրպատականի կողմերը՝ զարնան բացվելուն պես իրենց ցանքսին, խոտատեղին, դաշտին ու հանդին, ավերված տանն ու դռանը տեղ դառնալու, ցորենի ու գարու հորերին, տնային կարասիքի թաքստոցներին պահապան կանգնելու նպատակով։

Եղբայրական օգնության հանձնաժողովների առջեւ փախստականները բարձրացնում էին անցագրի եւ նպաստի տրամադրման հարցեր։

5 Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 239, ց. 2, գ. 1260, թ. 13, նաեւ ց. 3, գ. 75, թ. 1։

6 Տե՛ս «Աշխատանք», 1916, հոկտեմբերի 8, թ. 4-6։

Կարգադիր հանձնաժողովը շատ խոհեմ է՝ զգուշավոր դիրք բռնեց փախստականների մեջ ինքնաբերաբար առաջացած շարժման հանդեպ: Ճակատում ռազմական դրությունը երերուն էր, եւ ռուսական բանակը մեծամեծ դժվարությունների դեմ տակավին գերմարդկային ջանքեր պիտի թափեր՝ լեռնանցքներին տիրանալու եւ հաղթական ճանապարհ հարթելու համար դեպի Մուշ, Վան եւ Բաղեշ: Բաղեշի, Մուշի, Վանի, Արճեշի, Ախլաթի, Աղջավազի, Լիզի, Կոփի եւ Մանազկերտի շրջաններում, որոնք դեռ թուրքական զորքերի ձեռքում էին, հայ ժողովուրդը ենթարկվում էր ընդհանուր կոտորածի, աքսորի եւ այլեւայլ բռնությունների: Դա է պատճառը, որ հայոց գաղթի նոր հոսանք էր սկսվել դեպի՝ ռուսական զորքերի կողմից գրավված հայկական գավառները:

Հանձնաժողովը փախստականների վերադարձը դեպի հայրենիք կազմակերպելուց առաջ Վեհափառ Հայրապետի հավանությամբ երկու պատվիրակություն ուղարկեց Բայազետի, Ալաշկերտի եւ Ղարաքիլիսայի շրջանները: Տեղի հայերը, թալանված, գաղթի եւ ավերումների ենթարկված լինելով, թշվառ դրության մեջ էին. այս ցավալի իրողությունը հաշվի առնելով՝ այստեղ ստեղծվել էր «Ալաշկերտի հայրենակցական միությունը», որին աջակցում էին մի շարք բարեգործական հաստատություններ եւ միություններ⁷:

Պատվիրակություններին հանձնարարվում էր տեղում ծանոթանալ հայ փախստականների վիճակին, տեղեկանալ հայոց հողային սեփականության նկատմամբ ռուսական պետության որդեգրած քաղաքականության ընթացքին, բանակցել զինվորական իշխանության եւ զորաբանակի սպարապետի հետ՝ ճշտելու համար, թե ո՞ր շրջաններում կյուլյատրի Կովկասից վերադարձող հայ գաղթականներին տեղավորել եւ վերաշինել իրենց գյուղերն ու նախկին բնակավայրերը: Մյուս կողմից՝ հանձնաժողովն իր բաժանմունքների եւ համագործակից կազմակերպությունների աջակցությամբ շտապ ցուցակագրեց գաղթավայրի այն փախստականներին, որոնք, իրոք, հայրենիք վերադառնալու եւ շինարարական գործին ձեռնամուխ լինելու ցանկություն ունեին, ոչ միայն մանրամասն տեղեկություն հավաքեց նրանց ունեցած լծկանների, երկրագործական պարագաների ու երկրում հորած սերմացուի քանակի մասին, այլեւ պակասորդը հայթայթելու ծախքի մոտավոր նախահաշիվը կազմեց⁸:

Միաժամանակ Հայոց գյուղատնտեսական եւ նպաստամատույց ընկերությունները մարտի կեսից Ալաշկերտի եւ Ղարաքիլիսայի կողմերն էին ուղարկել երկրի ավերված տնտեսության վերականգնմանը նպաստող երկու հանձնախումբ՝ Ա. Թադեոսյանի առաջնորդությամբ, Մուշեղ Թումանյանի եւ Միքայել Տեր-Գեորգյանի անդամակցությամբ: Կենտրոնից հրահանգ էր տրված տեղեկություններ հավաքել փախստականների գյուղատնտեսական

7 Տե՛ս «Գաղափար», 1916, դեկտեմբերի 23, թ. 111:

8 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց. 1, գ. 263, թ. 1:

կարիքների վերաբերյալ, զեկուցագիր ներկայացնել Ս. Էջմիածնի եղբայրական օգնության գլխավոր հանձնաժողովին եւ ապա նրա հետ փոխադարձ համաձայնությամբ ու նրա աջակցությամբ կազմակերպել գաղթականների վերադարձը: Հանձնարարված էր մեծ չափով նպաստել տնտեսության զարգացմանը, երկրագործական գործիքներ, լծկաններ, կթաններ եւ սերմացու մատակարարել, օժանդակել շինարարական աշխատանքներին⁹:

Ստացված տեղեկությունները համոզեցին հանձնաժողովին, որ առայժմ վաղ է բոլոր գաղթականներին անխտիր ուղարկել հայրենիք, քանի որ ռազմական տեսակետից իրավիճակը դեռ պարզ չէր: Կարսի նահանգապետի կարգադրությամբ թուրքական վտանգի պատճառով Արդահանի, Սարիղամիշի եւ Կարսի փախստականների առջեւ դեռ փակված էին հայրենիքի դռները: Ամբողջ Մալմաստը սարսափի օրեր էր ապրում թուրքերի եւ քրդերի՝ Ուրմիայի եւ Սովուջուլաղի ուղղությամբ գործած անընդհատ հարձակումների պատճառով: Բերկրիկալեի եւ Արճեշի ճանապարհները կտրված էին, իսկ Մանազկերտի շրջանում գետերալ Աբացեի եւ նրա գործակիցների չարամիտ բանսարությամբ բացարձակ հալածանք էր սկսված գաղթական հայերի դեմ¹⁰:

Կար մթերքի պակաս. սովը, տարածված համաճարակը մահվամբ էին սպառնում հայության մնացորդներին: Միակ փոքրիշատե հուսալի վայրը գյուղատնտեսական եւ շինարարական գործի հաջողության համար Բայազետի, Ալաշկերտի եւ Ղարաքիլիսայի շրջաններն էին: Ուստի հանձնաժողովի կարգադրությամբ՝ միայն այդ տեղերի փախստականներից մոտ 1800 հոգի՝ աշխատանքի ընդունակ անձինք՝ իբրեւ 1500 ընտանիքի ներկայացուցիչ, սկսած մարտի 15-ից մինչեւ մայիսի 15-ը, վերադարձան հայրենիք՝ շինարարական գործին եւ տնտեսությանը նվիրվելու՝ թողնելով իրենց կանանց, երեխաներին եւ ծերունիներին Կովկասի սահմաններում: Վերադարձողների համար սննդատու կայաններ էին հաստատվել Էջմիածնում, Իգդիրում, Հովհաննու վանքում եւ Ղարաքիլիսայում: Իգդիրի Եղբայրական օգնության հանձնաժողովը ցուցակագրում էր անցորդներին եւ մատակարարում նրանց անհրաժեշտ իրեր, իսկ երկրում Սիրական Տիգրանյանի կազմակերպությունը մինչեւ Վանի շրջան անցնելը ապահովում էր նրանց կյանքը ճանապարհի անակնկալներից՝ գործով ու խորհրդով պիտանի ծառայություն մատուցով նրանց¹¹:

Վերադարձող բնակիչները ժամանակավորապես տեղավորվում էին բնակիչներից թափուր եւ համեմատաբար քիչ տուժած քրդական գյուղերում, իսկ մնացած ավանների ավերածությունները համեմատաբար քիչ էին, եւ բնակիչները շտապ վերանորոգում էին իրենց խրճիթները: Վերադարձած փախստականներին ծանր հոգս էր պատճառում լծկան անասունների, գյուղատնտեսա-

9 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց. 1, գ. 263, թ. 2:

10 Տե՛ս անդ:

11 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց. 1, գ. 263, թթ. 3-4:

կան գործիքների, մանավանդ՝ գութանի, գերանդու, բահի ու չութի, սերնացուի, առօրյա սննդի եւ բժշկական օգնության զգալի պակասը: Առանձնապես զգալի էր զարու պակասը: Շատ անմխիթար էր երկրի վիճակը բժշկական, առողջապահական տեսակետից: Հիվանդների թիվը մեծ էր:

Հանձնաժողովը, նկատի ունենալով այս բոլոր կարիքները շուտափույթ ցուցանելու անհրաժեշտությունը, միաժամանակ հաշվի առնելով նաեւ Նորին Սրբության տնօրինության ներքո գանձված շինարարական նպաստի քանակը եւ Հայոց գյուղատնտեսական, նպաստամատույց ընկերությունների եւ Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի լիազորների միջոցով ընձեռած երաշխիքը հայրենիքի վերաշինության հատկացրած լայն դրամական օժանդակության նկատմամբ, որոշեց Բայազետի, Ալաշկերտի եւ Ղարաքիլիսայի շրջաններում մի շարք շինարարական ձեռնարկությունների նախահաշիվ կազմել՝ սահմանելով հինգ ամսվա ծախքը, եւ ներկայացնել Նորին վեհափառության հաստատությանը (նախահաշիվը կազմում էր 121000 ռուբլի)¹²:

Ս. Էջմիածնի Եղբայրական օգնության գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովի՝ ապրիլի 26-ի նիստում փախստական հայերի տնտեսությունը վերանորոգող Թիֆլիսի կոմիտեի լիազոր Արշակ Թադեոսյանը, հանդես գալով զեկույցով, նշում է, որ անձամբ այցելել է Ալաշկերտ՝ տեղի գաղթականների վիճակին ծանոթանալու: Նա մարտի 29-ին ուղեւորվել էր Թիֆլիսից Իգդիր, իսկ այնտեղից՝ Ղարաքիլիսա եւ Ալաշկերտի շրջան՝ տեղում ծանոթանալու գաղթականների դրության եւ նրանց հասանելիք օգնության եղանակների հետ: Լինելով այնտեղ 20 օրից ավելի՝ նա նշում էր, որ այդ երկու շրջաններում մոտ 23 հայաբնակ գյուղ՝ Ղարաքիլիսան, Զեյդկանը, Ամարը, Մօլլա-Մուլեյմանը եւ այլն, ավերված են: Հայտնում էր նաեւ, որ սկսվել է փախստականների վերադարձը դեպի իրենց գյուղեր: Վերադարձող հայերի մի մասը ժամանակավոր տեղավորվում է քրդական ազատ եւ համեմատաբար քիչ վնասված գյուղերում, ումանք էլ վերանորոգում են իրենց խրճիթները: Հայրենիք վերադարձողների թիվը հասնում էր 1500-ի, 1000 ընտանիք իրենց հետ տարել են մոտ 1300 գլուխ լծկան տավար եւ ունեն 8000 սոմարի չափ հերկեր¹³:

Տեղի գաղթականներին նպաստ էին տվել՝ Թիֆլիսի գյուղատնտեսական ընկերությունից կազմված միացյալ կոմիտեից՝ 25000 ռուբլի, Հայոց նպաստամատույց ընկերությունից՝ 23500 ռուբլի: Գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովը Կաթողիկոսի անմիջական հսկողության ներքո 121000 ռուբլի տնտեսաբար պետք է օգտագործեր Ալաշկերտի փախստական գաղթականների վերադարձի եւ նրանց տնտեսությունը նորոգելու համար¹⁴:

¹² Տե՛ս անդ:

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.472, ց.1, գ.31, թ.4 բնագիր ձեռագիր:

¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.472, ց.1, գ.15, թ. 11:

Ռազմաճակատը Արեւմտահայաստանի խորքերը փոխադրվելուց հետո Ալաշկերտ վերադարձող գաղթականները Կովկասից բերեցին իրենց ընտանիքներին, որոնց աջակցությամբ հիմք դրվեց շինարարական աշխատանքին: Եղբայրական օգնության գործադիր վարչության լիազոր Ա. Թադեոսյանի եւ Ա. Աթանասյանի ջանքերը բեղմնավոր եղան: Մոսկվայում, Թիֆլիսում, Ալեքսանդրապոլում եւ Երեւանում գնված գյուղատնտեսական գործիքները ժամանակին բաշխվեցին գյուղացիներին. լծկան չունեցող ընտանիքներին բաժանվեցին 270 գլուխ եզ ու գոմեշ՝ գնված Մակուի եւ Ավադադի շրջաններում, ընդամենը 1000 ռուբլու արժողությամբ սերմացու, քանի որ գյուղացիները գտել էին իրենց սեփական պաշարը հորերում¹⁵:

Վեհափառ Հայրապետը, 1915 թ. մայիսի 28-ին հաստատելով Ալաշկերտի Եղբայրական օգնության գործադիր վարչությունը եւ ալաշկերտցի փախստականների դարձի ու նրանց ապագա տնտեսության 121000 ռուբլու ծախքի նախահաշիվը, հանձնարարեց սինոդին՝ այդ գումարը տալ հանձնաժողովին: Միաժամանակ, Նորին սրբությունը դիմեց Կովկասի պետական բարձրագույն կառավարությանը՝ առաջարկելով, որ զինվորական իշխանության կողմից թույլ տրվի հայրենիք վերադարձող գաղթականներին՝ տեղ կանգնել իրենց նախկին բնակավայրերին: Մյուս կողմից՝ Տ. Սահակ արքեպիսկոպոս Ավետյանին եւ Տ. Արսեն վարդապետին արտոնություն տրվեց իրենց օգնական խմբով շրջագայել նվաճված հայկական գավառներով՝ Վասպուրականի, Ալաշկերտի, Ղարաքիլիսայի եւ Մանազկերտի շրջանների հայության եկեղեցական-վարչական գործերը տնօրինելու եւ նրանց կենսական կարիքները հոգալու համար: Արդյունքում թույլատրվեց Տ. Սահակ արքեպիսկոպոսին անցնել Վան, վերացնել գաղթականների՝ Աբաղա, Արճեշ եւ Վան անցնելու արգելքը, թույլ տալ Բիթլիսի վիլայեթից եկող փախստականներին՝ տեղավորվել Մանազկերտի շրջանում՝ իրավունք չտալով նրանց Ալաշկերտի եւ Կովկասի սահմանն անցնելու¹⁶:

Հունիսի սկզբին, կառավարության կարգադրության համաձայն, Կովկասի սահմաններում ապաստանած արեւմտահայ փախստականներին թույլատրվում էր ազատ վերադառնալ հայրենիք: Երեւանի նահանգապետը եւս նույն բովանդակությամբ բացատրական հրահանգ ուղարկեց Ս. Էջմիածնի Եղբայրական օգնության հանձնաժողովին: Նրանում նշվում էր, որ ոստիկանությունը ոչ մի կտրուկ միջոց չի գործադրելու փախստականների դեմ, քանզի վստահում է ազգային կազմակերպություններին, որոնք ջանք ու եռանդ չեն խնայել՝ հորդորելու գաղթականներին վերադառնալու հայրենիք¹⁷: Վերադառնալ չցանկացողները կարող էին բնակություն հաստատել միայն

15 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց. 1, գ. 263, թ. 5:

16 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց. 1, գ. 26, թթ. 3-4:

17 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց. 1, գ. 263, թ. 5:

Երեւանի, Թիֆլիսի եւ Գանձակի նահանգներում: Գաղթականների շարժը դանդաղ թափ ստացավ Էջմիածնի եւ Երեւանի շրջակայքից դեպի Բայազետ, Ալաշկերտ եւ Վան, Շարուր Դարալագյազից ու Նախիջեւանից՝ դեպի Ատրպատական, Շիրակից ու Ախալքալաքից՝ դեպի Արդահան ու Արդվին: Այս անգամ վերադարձողները գնում էին իրենց գերդաստաններով՝ ստանալով Եղբայրական օգնության հաստատություններից հաջորդ ամսվա ամբողջ նպաստը, ինչպես նաեւ պարենամթերք ու հանդերձանք: Մեծամասնության շարժը Էջմիածնով էր կատարվում, որտեղ բացվեց սննդատու կայան¹⁸:

Պարսկահայ փախստականների վերադարձի հոգան ամբողջապես իր վրա էր վերցրել թեմակալ առաջնորդ Տ. Ներսես եպիսկոպոսը: Նա 1915 թ. մայիսի 18-ից մինչեւ հունիսի 4-ը սանիտարական խմբի ուղեկցությամբ շրջագայել էր Խոյի հայաբնակ վայրերով, Սալմաստի 18 հայաբնակ եւ թրքախառն, եւ Ուրմիայի ու Բարանդուզի 50-ի չափ խառն հայաբնակ, ասորաբնակ եւ թրքաբնակ գյուղերով՝ հայրենիք վերադարձողների վիճակին ծանոթանալու եւ նրանց տնտեսական շինարարությանն օժանդակելու համար¹⁹:

Այդ շրջագայության ընթացքում պարզվել էր, որ Խոյի, Մեյդավարի, Շորայի եւ շրջակայքի 900 տուն փախստական հայերից շատերը գաղթի խառնաշփոթի մեջ իրենց անասունների մեծ մասը վաճառել եւ երկրագործական գործիքներն ու տնային կահկարասիքը պահ էին տվել հարեւան թուրքերին, իսկ ռուսական սահմանն անցնելիս համեմատաբար ավելի քիչ գրկանք կրելու կորուստ ունեցել: Գարնանը վերադառնալով հայրենիք՝ նրանք տեղի ռուսական հյուպատոսի եւ դատավորի շնորհիվ հարեւան թուրքերից հետ էին ստացել ոչ միայն իրենց ավանդ դրած ապրանքը, այլեւ վաճառած անասունները: Այս պայմաններում Խոյի շրջանը վերադարձող գաղթականները առանձին նպաստի եւ օգնության սուր կարիք չէին գգում: Միայն եկեղեցիները զգեստների, սրբազան անոթների եւ գրքերի մեծ կարիք ունեին²⁰:

Հայրենիք վերադարձող փախստականները օգնության եւ նպաստի կարիք ունեին, քանի որ իրենց ունեցվածքի մեծագույն մասը ավարառության էր ենթարկվել, իսկ որոշ մասը միայն պահ տրվել հարեւան թուրքերին: Եւ օգնության գործը նպատակին հասցնելու համար Տ. Ներսես եպիսկոպոսի նախագահությամբ 1915 թ. մայիսի 24-ին Դիվանում գումարված հայ ժողովրդական խորհրդակցությունը որոշեց կազմել Սալմաստի հայ բնակչության բերքը հնձելու, կուտակելու եւ հաջորդ աշնան վարն ու ցանքսի ծախքի նախահաշիվը (ընդամենը 58830 ռուբլի) եւ հանձնել սրբազան թեմակալ առաջնորդի տնօրինությանը²¹:

18 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց. 1, գ. 263, թ. 5:

19 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց. 2, գ. 4, թթ. 23-51:

20 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց. 1, գ. 263, թ. 5:

21 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց. 1, գ. 263, թթ. 5-6:

Ուրմիայի շրջանում 1914 թ. դեկտեմբերին՝ տաճկական արշավանքի ժամանակ, 1100 տուն հայ ազգաբնակչության ամբողջ շարժական ունեցվածքը թալանվել էր: Անվնաս էին մնացել միայն ցանքսերն ու այգիները, որոնք 1915 թ. առատ հունձ էին խոստանում: Ամառվա երեք ամիսներին ապրելու նպատակով 1000 չունեւոր ընտանիքի տրվում է դրամական օգնություն՝ մեկական լծկանի, շենքերի նորոգության եւ երեք ամսվա հացի համար:

Սալմաստի եւ Ուրմիայի շրջաններում ապաստանել էին նաեւ մոտ 3000 փախստականներ Հասպտանից, Վանից, Ադրակից, Աբաղայից եւ Գավաշից: Նրանց վերադարձը դեպի Բաշկալա եւ Հասպտան-Աբաղա մեծամեծ վտանգների հետ էր կապված քրդական հրոսակների ասպատակությունների պատճառով: Ուստի անհրաժեշտ էր նրանց եւս ամառվա երեք ամիսը կերակրել՝ ամսական յուրաքանչյուր շնչին հաշվելով առնվազն 2 ռուբլի:

Ատրպատականի թեմակալ Տ. Ներսես եպիսկոպոսը, նկատի ունենալով վերոհիշյալ կարիքներն ու պահանջները, Ս. Էջմիածնի Եղբայրական օգնության կարգադիր հանձնաժողովից խնդրեց միանվագ 200000 ռուբլի նպաստ²²:

Սալմաստում, Խոյում եւ Ուրմիայում սրբազան թեմակալի, գեներալ Չերնագորովի եւ հյուպատոս Կիրսանովի ու Նիկիտինի հովանավորությամբ եւ անմիջական տնօրինությամբ կազմվեցին ասորիների, թուրքերի եւ հայերի ներկայացուցիչներից խառն հանձնաժողովներ: Հանուն ավերված երկրի վերաշինության, ինչպես նաեւ տարբեր ցեղերի միջեւ փոխադարձ հաշտության եւ խաղաղության՝ նրանք համոզելու էին քրդերին հայերից եւ ասորիներից գաղթի ընթացքում կողոպտած ապրանքն ու անասունները վերադարձնել: Գեներալ Չերնագորովի կարգադրությամբ գործում էին կազակների վաշտերը, որոնք առանձնապես քրդաբնակ վայրերից մեծ քանակությամբ ավար առգրավեցին եւ հանձնեցին վերադարձող փախստականներին²³:

Եղբայրական օգնության կենտրոնական հանձնաժողովը լայն գործունեություն է ծավալում նաեւ Նոր Բայազետում, Վանում, Ալաշկերտում, Օշականում եւ այլ վայրերում: Նոր Բայազետի գավառում փախստականների հոսքը սկսվել էր 1915 թ.-ի հունվարի 2-ից եւ դադարել մայիսի վերջին: Նրանց թիվը հասնում էր 1272-ի, որոնցից 412-ն ապրում էին քաղաքում, 560-ը՝ Ն. Ախտայի շրջանում, իսկ 300-ը՝ Ելենովկայի շրջանում: Շուրջ երկու ամիս գավառի եւ քաղաքի բնակչությունը ապաստան է տվել, խնամել ու կերակրել փախստականներին իր սեփական միջոցներով: Միայն մարտի 15-ից սկսած փախստականները ստանում են նպաստ Ս. Էջմիածնից, Երեւանից, Թիֆլիսից, նաեւ ռուսական կառավարությունից: Շրջանի լիազոր Պ. Լ. Պետրոսյանի զեկուցումից տեղեկանում ենք, որ Երեւանից ստացվել էր 6 արկղ հագուստ, սակայն այն բավարար չէր, քանզի ապաստան գտած բոլոր

²² Տե՛ս անդ:

²³ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 472, ց. 1, գ. 263, թ. 6:

փախստականները մերկ էին ու բոքիկ, իրենց մերկությունը ծածկելու համար շապիկ անգամ չունեին: Էլ ավելի սակավ էր սնունդը²⁴:

Վանում հավաքված ժողովուրդը եւ Վասպուրականի գանազան շրջանների փախստական-գաղթականները նույնպես գտնվում էին ծանր կացության մեջ²⁵: Ճիշտ է, այստեղ ստեղծվել էր հայկական նահանգապետություն, սակայն նրա միջոցները շատ սուղ էին: Տնտեսապես քայքայված ժողովրդին օգնելու, սովը եւ համաճարակները կանխելու համար խիստ անհրաժեշտ էր դրսի օգնությունը: Հատուկ գրությամբ Վանի նահանգապետը հայցեց նաեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.-ի աջակցությունը²⁶: Դեռեւս մինչեւ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելը Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահ նշանակված Տ. Սահակ արքեպիսկոպոսը Կաթողիկոսի հրամանով կրկին ուղևորվեց Վան:

Կաթողիկոսի թույլտվությամբ որոշվեց 25000 ռուբլի ուղարկել Վան: Բացի դրամական օգնությունից՝ Էջմիածնի Եղբայրական օգնության հանձնաժողովը ուղարկում է դեղորայք եւ բժշկական խումբ (բժիշկ, ֆելդշեր, գթության քույր), հագուստ, շաքար, թեյ: Հանձնաժողովը Տ. Սահակ արքեպիսկոպոսին խնդրում է Վանի նահանգապետ Արամի, Ս. Տիգրանյանի, Տ. Սահակի հետ Վանում կազմել եղբայրական օգնության հանձնաժողով: Բժշկական խորհուրդը, որը Տ. Սահակի հետ ժամանելու էր Վան, գտնվելու էր տեղի հանձնաժողովի տրամադրության ներքո²⁷:

Արխիվային փաստաթղթերը փաստում են, որ Վանի ժողովուրդը 1915 թ. մայիսի 31-ի դրությամբ մինչեւ Տ. Սահակի ժամանելը անմխիթար վիճակում էր, տների մեծ մասն ավերված էր, այգիները ոչնչացված, ժողովուրդը չունեւ պարուստի միջոց, եղած միջոցները ծախել էին մեկ ամիս տեսած ինքնապաշտպանության ժամանակ: Տարածված էր տիֆը (որովայնի եւ բժավոր), դիպերտերիան, չկար բժիշկ եւ դեղորայք: Անձամբ նահանգապետ Արամ Մանուկյանը գրություն է ուղարկում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե. Սուրենյանցին, որում նկարագրում է ժողովրդի ծանր կացությունը եւ խնդրում արագացնել Սահակ արքեպանի՝ Վան գալը²⁸:

1915 թ. հունիսի 8-ի Վասպուրականի Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի գեկուցագրից՝ ուղղված Ս. Էջմիածնի Եղբայրական հանձնաժողովի գլխավոր կարգադիր հանձնաժողովի նախագահ Բագրատ Եպիսկոպոսին, տեղեկանում ենք, թե որչափ ոգետորիչ եւ մխիթարական էին Վանի երեսնօրյա

24 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.472, ց.1, գ. 31, թ. 297:

25 Տե՛ս Ա Ասրյան, Արամ Մանուկյան. Կյանքը եւ գործը (Ազատագրական շարժման եւ անկախ պետականության վերականգնման ուղիներում), Երևան, 2005, էջ 130:

26 Տե՛ս Մ. Ավետիսյան, Փաստաթղթեր Արամ Մանուկյանի պետական գործունեության մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» 1990, թ. 2, էջ 137-138:

27 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց.1, գ. 45, թ. 2, ձեռագիր:

28 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց. 1, գ. 15, թթ. 23-25:

կռիվները եւ հերոսական դիմադրության պատմությունը, նույնչափ աղեխարշ էր տաճկական բռնակալության գործած ավերը²⁹:

Կոտորածից Վանում ապաստանած 25000-ից ավելի գաղթականներ քաշվել էին հեռավոր գյուղերը, եւ աննշան մասը հագիվ մնացած լիներ քաղաքի մեջ: Կոտորվածների թիվը հասնում էր 20000-ի: Սոսկալի ջարդեր էին տեղի ունեցել նաեւ Արճեշ, Արծկե, Բերկրի, Նորադուզ, Աղբակ եւ Կարճկան գավառներում: Այգեստանի խանութներն ու հրապարակները ամբողջովին կողոպտված էին եւ ավերված: Գյուղացիները զուրկ էին լծկաններից եւ երկրագործական գործիքներից: Քաղաքամեջի եւ Այգեստանի մի քանի եկեղեցիներից եւ դպրոցներից գատ, բոլոր վանքերը եւ դպրոցներն այրվում էին: Աղթամարի, Արճեշի եւ Աղջավազի գաղթականության մեջ սկսվել էր համաճարակ³⁰:

Ավելի քան 50000 հայ փախստականներ՝ մերկ, բոկոտն, անոթի, հիվանդ, հյուծված, ապաստան գտան Արարատյան դաշտում: Նրանց մեծագույն մասը կանայք, երեխաներ, որբեր, ծերունիներ էին: Վասպուրականի հայությունը (120000 հոգի) նույնպես շարժվում է դեպի Արարատյան դաշտ:

Փախստականների կարիքները հոգալու համար Գեորգ Սուրենյանց Կաթողիկոսը հայրապետական կոնդակով հանձնարարեց Եղբայրական օգնության գլխավոր կարգադիր հանձնաժողովին հիմնել սննդատու կայաններ՝ ճաշարաններ, բացել հիվանդանոցներ, բուժարաններ: 1915 թ. հուլիսի 18-ին կայացած իր արտակարգ նիստում հանձնաժողովը որոշեց լայն կերպով կազմակերպել օգնության գործը, պատասպարել նորեկ եւ այնուհետեւ գալիք փախստականներին Շիրակի, Նոր Բայազետի, Ապարանի եւ այլ գոյ շրջաններում եւ խնամել նրանց, ամոքել դառն վիշտը եւ բարոյական ու ֆիզիկական սոսկալի վերքերը³¹:

1914 թ. դեկտեմբերի 27-ից 1915 թ. հունվարի 25-ը Եղբայրական օգնության կարգադիր հանձնաժողովը Ս. Էջմիածնի վանքի բակում եւ Վաղարշապատի հասարակական շինություններում ապաստան է տվել եւ կերակրել (ամեն օր բաժանել 200-300 փութ հաց, տաք կերակուր, թեյ, սուրճ, հագուստեղեն եւ վերմակներ) շուրջ 15000 փախստականների, Վաղարշապատին բաշխել է 20 մահճակալով հիվանդանոց եւ ամբուլատորիա³²: Գաղթականները ամիսը մեկ անգամ ստանում էին ալյուր, վանքի փռերում հաց էր թխվում եւ բաժանվում գաղթականներին: Համաձայն հանձնաժողովի որոշման՝ ալյուրը վաճառվում էր հնարավորինս էժան գնով (փութը 2-3 ռուբլի): Հանձնաժողովի անդամ Տ. Վրթանես վարդապետի առաջարկով՝ հացը բաժանելն ավելորդ էր. պետք

29 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.472, ց.1, գ.45, թթ. 5, բնագիր, ձեռագիր:

30 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.472, ց.1, գ.45, թթ. 6, բնագիր ձեռագիր:

31 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.472, ց.1, գ.15, թ. 19, տպագիր:

32 Տե՛ս «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 118:

էր այլուրը տալ Վաղարշապատի փռերին՝ պայմանով, որ հացը վաճառվեր միայն գաղթականներին. սելը՝ 7, սպիտակը՝ 7 ու կես կոպեկով³³:

Հագուստ եւ անկողին գաղթականները ստանում էին հանձնաժողովի պահեստից: Եղբայրական օգնության հանձնաժողովին այս գործում օգնում է Երեւանի նահանգային կոմիտեն՝ տրամադրելով 50 000 ռուբլի շորեղենի համար: 14000 ռուբլի ապրանք է բերվում նաեւ Տփլիսից, 15000 ռուբլով՝ Երեւանից: Բաքվի նավթարդյունաբերական “Свечь” ընկերությունը Էջմիածնի փախստականների պարենավորման պահեստին ուղարկել է 30 տակառ նավթ, իսկ Երեւանի եւ Մեծ Ղարաքիլիսայի պահեստներին՝ 25-ական տակառ³⁴:

Հայ գաղթականության օգնության գործում մեծ էր Եղբայրական օգնության գլխավոր կարգադիր հանձնաժողովի դերը, որը նյութական մեծ օժանդակություն ցուցաբերեց՝ արեւմտահայ մերկ եւ անօթեւան, սոված եւ հիվանդ գաղթականներին բուժելու, հագցնելու, կերակրելու, ապաստանով ապահովելու եւ այլ հարցերում:

РЕЗЮМЕ

В годы первой мировой войны, когда Османская Турция организовала в Западной Армении Геноцид армян, жертвами которого стали полтора миллиона человек, значимую деятельность развернул главной командной комиссии братской помощи. Комитет развернул свою деятельность не только в Западной Армении, но и в других областях, предоставляя армянин убежище, одежду, пищу, лекарства и т.п.

SUMMARY

The year 1915 reminds us the massacre days of Armenian nation, when there was brutal removal of western Armenians, immigration and genocide. The role of chief ruling committee of St. Echjmiadzin's brothers assistance is great during the last years in different questions: caring the immigrant-refugees, feeding them, showing medical aid, in returning to motherland and so on. One period which had been forgotten at the beginning of the century, studying the bitter lessons was able to prevent the repetition of the terrible past, lived and survived up today.

33 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 472, ց. 2, գ. 4, թթ. 23-51:

34 «Գաղափար», 1916, դեկտեմբերի 30, թ. 113: